

BAiD

Balıkesir İlahiyat Dergisi - Balıkesir Theology Journal

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 25.07.2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 13.09.2021

TEFSİR USÛLÜ'NDE TEPKİYLE KALEME ALINAN BAZI ESERLER

Akif Yıldırım *

Öz

Bu çalışma, Tefsir Usûlü'ne dair kaleme alınmış eserlerin telif edilme sebeplerini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Böyle bir amaç doğrultusunda kronolojik olarak farklı dönemlerde kaleme alınan Muhâsibî'nin el-Akl ve fehmi'l-Kur'ân, Kâfiyeci'nin et-Teyşir fî kavâidi 'ilmi't-tefsir ve Subhî Sâlih'in Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân adlı eserleri örneklem olarak seçilmiştir. Her biri farklı dönemde kaleme alınan bu eserlerin ortaya konulma gerekçeleri müellifleri tarafından açıklansa da aslında bu eserlerin başka sebeplere binaen kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bunun tespiti için de müelliflerin, dönemlerindeki ilmî konuları ve siyasî tutumları tespit edilmiş ve eserleri üzerindeki etkileri ortaya konulmuştur. Üç ayrı dönemde kaleme alınan ve üç ayrı müellif özelinde yapılan bu çalışmada, müelliflerin eserlerini kaleme almadaki en etkin faktörün dönemlerindeki fikrî, siyasî ve ilmî anlayışa karşı refleksle yazıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, el-Akl ve fehmi'l-Kur'ân, et-Teyşir fî kavâidi 'ilmi't-tefsir, Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân, Tefsir Usûlü, 'Ulûmu'l-Kur'ân.

SOME WORKS WHICH WERE WRITTEN WITH REACTION IN THE USÛL AL-TAFSİR

Abstract

This study aims to investigate the nature of the subjects and concepts in Usûl al-Tafsir. Given this concern, it has comparatively analyzed three important works that were compiled chronologically in different periods: Muhâsibî's al-'Aql wa fahm al-Qur'an, and Kâfiyaji's al-Taysir fî qawâ'id 'Ilm al-Tafsir, and Subhî Sâlih's Mabâhis fî Ulûm al-Qur'an. Even though the authors explained their writing purposes in these works, it is understood that they actually wrote them for the different reasons than they were displayed. In order to demonstrate the validity of this claim, we analyzed in this study the scholarly positions and political attitudes of the authors in their works. In this study, which was written in three different periods and made specifically for three different authors, it was determined that the most effective factor in writing the works of the authors was written reflexively against the intellectual, political and scientific understanding of their period.

Keywords: Tafsir, al-'Aql wa Fahm al-Qur'an, al-Taysir fî Qawâ'id 'Ilm al-Tafsir, Mabâhis fî Ulûm al-Qur'an, Usûl al-Tafsir, Ulûm al-Qur'an.

* Dr. Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı

e-mail: akifyildirim83@gmail.com, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0003-3609-3440>

Atıf/Citation: Akif, Yıldırım. "Tefsir Usûlü'nde Tepkiyle Kaleme Alınan Bazı Eserler". *BAİD* 14 (Aralık 2021), 169-190

Giriş

Hicrî III. asır, İslâm düşünce tarihinin önemli dönüm noktalarından biridir. İslâmî ilimlerde tedvin ve tasnif faaliyetlerinin hız kazandığı bu dönemde; Beytu'l-Hikme'nin kurulması ile tercüme faaliyetleri hız kazanmış ve fetihlerle genişleyen İslâm toprakları sayesinde yeni kültürlerle karşılaşmıştır. Bu dönemde gerçekleşen tüm bu gelişmelerin, toplumun düşünce yapısı üzerinde etkileri meydana gelmiştir.

Devrin siyasî tarihine baktığımızda karşımıza İslâm tarihinin sıkıntılı zamanlarından biri çıkmaktadır. Abbasî Devleti'nin egemen olduğu bu süreçte; iktidarda önce Ehl-i Sünnet anlayışı yer almış ve daha sonra da Mu'tezilî düşünce hüküm sürmüştür. Mu'tezile'nin iktidarda olduğu sonraki tarihlerde 'Halku'l-Kur'ân' meselesi ortaya çıkmış ve bunun neticesinde mihne olayları yaşanmıştır.

Bu dönemde Mu'tezile ve Şia'nın karşısında Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) taraftarları yer almış ve bu iki cenah arasında ciddi tartışmalar yaşanmıştır. İlmî sebeplere bağlı olarak vuku bulan siyasî kargaşanın ortasında kalan Muhâsibî (öl. 243/857), eserini bu tartışmaların içinde ifrat ve tefrite kaçmadan kaleme almaya çalışmıştır. İlmî ve siyasî ortamın bu şekilde olduğu dönemde Muhâsibî, eserini dönemin dinî-siyasî etkisi altında bir mukaddime ve yedi başlıkta yazmıştır.

Bir diğer müellifimiz Kâfiyeci (öl. 879/1474), hicrî IX. asırda dönemindeki müelliflerden farklı bir içerikle eserini inşa etmektedir. Tefsir ilmini kendisinin tedvin ettiğini iddia eden ve bu iddiasını iki kaide üzerinden şekillendiren Kâfiyeci¹, eserinin içerik yapısını da bununla desteklemektedir. Kâfiyeci, ikinci bölümde ele aldığı muhkem-müşâbih konusu ve bununla ilgili kaidelerin daha iyi anlaşılması için gereken bilgi ve kavramlara birinci bölümde yer vermektedir. Bu sebeple Kâfiyeci'nin, birinci bölümü tefsir ilmi adına söylemek istediklerine zemin oluşturmak amacıyla kaleme aldığını söylememiz mümkündür.

XIX. ve XX. yüzyıla geldiğimizde ise müsteşrikler tarafından yapılan İslâm'a dair araştırmaların merkezinde Kur'ân-ı Kerîm vardır. Müsteşrikler, Kur'ân üzerinde yaptıkları araştırmalarda Kur'ân tarihi konularına ve bazı Kur'ân ilimlerine yoğunlaşmışlardır. İslâm dünyası, amaçları vahyi anlamaktan ziyade Kur'ân'ın mevsûkiyetine halel getirmek olan müsteşriklerin bu yaklaşımlarına tepkisiz kalmamıştır.

İlk olarak Alman müsteşrik Teodor Nöldeke (öl. 1930) ve Macar asıllı Yahudi müsteşrik Ignaz Goldziher (öl. 1921) ile başlayan bu çalışmalar daha sonra

¹ Muhyiddin el-Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu (Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1974), 26, 34.

onların talebeleri ve bu düşüncenin destekçileri tarafından devam ettirilmiştir. Müsteşriklerin en çok ilgi gösterdikleri konu; Kur'ân tarihi özelinde Mekke dönemi, Mushaf'ın cem'i ve istinsâhı konularıdır. İslâm coğrafyasında Kur'ân ilimleri ile meşgul olan âlimler, müsteşriklerin Kur'ân hakkında şüphe uyandırmak amacıyla ortaya attıkları iddiaları çürütmeye çalışmışlardır.

Subhî Sâlih'in (öl. 1986) eserinin konularını içerik değerlendirmesi için ele aldığımızda müellifin eserini; Müsteşriklere Reddiye, Kur'ân İlimleri ve Kur'ân'ın İ'câzı olmak üzere üç ana başlık altında oluşturduğunu söylemek mümkündür.

İlgili müellifler ve eserleri ile ilgili genel bir giriş yaptıktan sonra birinci başlık altında müelliflerin zihin dünyasına etki eden dönemlerindeki önemli olayları dile getireceğiz. İkinci başlıkta ise eserlerin oluşum sebepleri üzerinden değerlendirmesini yapacağız.

1. Müelliflerin Hayatı ve Zihin Dünyasını Etkileyen Faktörler

1.1. Hâris el-Muhâsibî

165/781 yılında² Basra'da³ bazı kaynaklara göre ise Bağdat'ta⁴ doğan Hâris el-Muhâsibî'nin asıl adı Ebû Abdillâh⁵ el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî'dir.⁶ Sem'ânî (öl. 562/1166), Hâris'in el-Muhâsibî nisbesini almasını, nefis muhasebesindeki titizliğine⁷ veya yanında taşıdığı çakıl taşlarını zikir esnasında saymasına⁸;

² Kaynaklarda Muhâsibî'nin doğum tarihine ilişkin net bir bilgiye ulaşamadık ancak onun hakkında araştırma yapan veya biyografisini yazan müellifler, ya tahmini bir tarih belirtmişler ya da onun doğum tarihi ile ilgili 'H II/M VIII. y.y. ortaları' diye muğlak bir ifade kullanmışlardır. Hâris b. Esed el-Muhâsibî, 'Muhakkik Mukaddimesi', *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1971), 12; Margaret Smith, *An Early Mystic of Baghdad* (Londra, 1935), 5; Abdülhâlim Mahmud, *Üstâzu's-sâirîn el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1992) 29; Fuat Sezgin, Muhâsibî'nin doğum tarihinin tahminen 170/786 olduğunu belirtir. bk. Fuad Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrif* (Leiden: Brill 1967-1984), 1/639.

³ Muhammed b. el-Hüseyin es-Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, thk. Ahmed eş-Şirbâsî (Kahire: Kitabu's-Şa'b, 1998), 21.

⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran, 1971), 236; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hindistan: Derîetü'l-Meârifî'n-Nizâmîyye, 1957), 2/134.

⁵ Ebû Abdillâh künyesi Muhâsibî'nin evlenip çocuk sahibi olduğuna delâlet etse de biz kaynaklarda ne onun evlendiğine ne de çocuk sahibi olduğuna dair bir bilgiye rastladık. Ancak Kuvvetli, bu nispet sebebiyle onun evlenmiş olabileceği kanaatindedir ki biz de aynı kanaatteyiz. bk. Muhâsibî, 'Muhakkik Mukaddimesi', *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli, 18.

⁶ Hatîb el-Bağdâdî Ebû Bekr Muhammed b. Ali, *Târîh-u Bağdat* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 8/207; Tâcuddin Ebû Nasr Abdulvahhab es-Sübki, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed – Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Daru İhyai'l-Kütübî'l-Arabî, ts.), 2/275; Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletu'l-Kuşeyriye*, thk. Abdülhâlim Mahmud – Mahmud b. Eş-Şerif (Kahire: Daru's-Şa'b, ts.), 57; Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Manzur et-Temimî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya vd. (Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988), 5/207.

⁷ es-Sübki, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed – Mahmud Muhammed et-Tanâhî, 2/275.

Hüseyin Kuvvetli, şüpheli şeylerden sakınmasına⁹; Margaret Smith ise bir sözü iyice düşünüp tartmadan söylememesine¹⁰ bağlar. Babasının Kaderî¹¹ veya Vâkıfî¹² olduğu, annesinin ise Kaderî olmadığı kaynaklarda nakledilmektedir.¹³

Annesi ile babasının aynı dinden olmadıkları gerekçesiyle babasından annesini boşamasını isteyen Muhâsibî'nin¹⁴, aynı dinden olmayan kimselerin birbirlerine varis olamayacaklarını bildiren hadis¹⁵ sebebiyle de babasından gelen mirası reddettiği nakledilmiştir.¹⁶

Muhâsibî'nin yaşadığı hicrî 165-243 (M 781-857) yıllarını kapsayan dönemde, iktidarda Abbasîlerin olduğu ve halifelik makamında sırasıyla Harun Reşid (H 170-193), el-Emîn (H 193-198), el-Me'mûn (H 198-218), el-Mu'tasım (H 218-227), el-Vâsık (H 227-232) ve el-Mütevekkil (H 232-247)'in bulunduğu bilinmektedir.¹⁷

⁸ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya vd., 5/207; Erginli, Zafer, "Muhâsibî", *DİA*, 31/13.

⁹ Muhâsibî, 'Muhakkik Mukaddimesi', *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli, 20.

¹⁰ Smith, *An Early Mystic of Baghdad*, 6.

¹¹ Abdulkâhir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit (Beirut, 1990), 358; Salâhuddîn Halîl Aybek es-Safedî, *Kitabu'l-Vâfî bi'l-vefeyât* (Beirut: el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasi's-Şerkiyye, 2009), 11/257; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/134; es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed – Mahmud Muhammed et-Tanâhî, 2/277; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-u Bağdat*, 8/210; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya vd., 5/207; Abdulkahir Bağdâdî, Kaderiyye'yi; 'İnsanların eylem ve irâde özgürlükleri bulunduğunu ileri süren Mu'tezile mezhebi' olması sebebiyle Müslümanlar tarafından bu şekilde isimlendirildiğini dile getirir. bk. Abdulkahir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, 114-115; Orhan Hançerlioğlu, *İslâm İnançları Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 223; İlyas Üzüm, "Kaderiyye", *DİA*, 24/64; Kuvvetli de Kaderî'den kastın Mu'tezile olduğunu söyler. bk. Muhâsibî, 'Muhakkik Mukaddimesi', *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli, 13; Muhâsibî'nin babası ile alakalı olarak Kaderî'nin ne olduğu hem İslâmî hem de batılı kaynaklarda tartışılmış, bazı kaynaklarda Mu'tezile ile aynı kabul edilirken bazılarının da ise farklı bir düşünce sistemi olarak görülmüştür. bk. İrfan Abdulhamit, *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Saim Yeprem (İstanbul: Marifet, 1983), 96-98.

¹² es-Safedî, Muhâsibî'nin babasının Vâkıfî oluşunu şu şekilde açıklar: O 'Kur'ân mahlûktur' söylemi karşısında sessiz kalan biridir. bk. es-Safedî, *Kitabu'l-Vâfî bi'l-vefeyât*, 11/257.

¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-u Bağdat*, 8/210.

¹⁴ Muhâsibî'nin babası ile olan ilişkisinin boyutunu bize özetleyen olayı râvî şöyle anlatır: "Bir gün Hâris b. Esed'i Bâbu't-Tak'ta babasının yakasına yapışmış bir vaziyette gördüm. Etrafı kalabalıkken babasına 'Annemi boşa. Zira sen ayrı dindensin o başka bir dinden' diyordu." bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-u Bağdat*, 8/210; es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed – Mahmud Muhammed et-Tanâhî, 2/277.

¹⁵ "İki ayrı dinden olan birbirine mirasçı olamaz", Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Ferâiz", 10; Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Ferâiz", 16.

¹⁶ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed – Mahmud Muhammed et-Tanâhî, 2/277; Muhâsibî'nin öğrencisi Cüneyd-i Bağdâdî, onun bu mirastan hiçbir şey almadığını söylemiştir. bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-u Bağdat*, 8/210.

¹⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *DİA*, 1/49-56.

Muhâsibî'nin yaşadığı zaman diliminde İslâmî ilimler yeni teşekkül etmeye başlamış ve bu süreçte bazı problemler ve fikrî ayrışmalar ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte ilim ehlinin söz konusu problemlere siyasî ve itikadî açıdan farklı tavır alması, dönemin biraz daha sert tartışmalarla geçmesine zemin hazırlamıştır.¹⁸

Muhâsibî'nin yaşadığı dönemde toplum fikrî anlamda üç ana gruba bölünmüştür. Bunlar; Ahmed b. Hanbel'in temsil ettiği hadis ekolü, devlet idaresinde bulunan Mu'tezile ve son olarak da Muhâsibî önderliğindeki Sûfiyye ekolüdür.

Dönemin siyasî tarihine gelince; Muhâsibî'nin doğduğu tarih 165/781 olarak kabul edildiğinde onun çocukluk dönemine tekabül eden süreçte devlet yönetiminde Abbasî halifelerinden Harun Reşid (öl. 193/809) bulunmaktadır. Me'mun (öl. 218/833), Harun Reşid'in velihahtı olan ardından iktidara gelen el-Emîn'i devre dışı bırakmak için Bağdat'ı kuşatmış ve el-Emîn'i öldürerek iktidarı ele geçirmiştir.¹⁹

İmam Mâlik'in Halife Mansur'un azledilmesine dair fetva vermesinden dolayı hadis ekolünden uzaklaşan idare, rey ekolü olan Kûfe-İrak ekolüne yaklaşmıştır. Bu da akli, naklin önüne geçiren Mu'tezile için büyük bir fırsat doğmasına yol açmıştır.²⁰ Bununla birlikte Halife Mansur döneminde başlayan tercüme faaliyetleri hız kazanmış, Me'mûn ile birlikte devletin resmî ideolojisi olan Mu'tezilî düşünce artık halka dikte edilir duruma gelmiştir.²¹

218/833'te Me'mûn'un vefatıyla yerine Mu'tasım halife olarak geçmiş ve onun bıraktığı misyonu aynı şekilde devam ettirmiştir. Hatta İbn Ebî Duâd'²² kendisine danışman olarak ataması²³, 'Kur'ân mahlûktur' görüşünü topluma daha şiddetli biçimde dayatmasına sebep olmuştur.²⁴

Muhâsibî, el-Emîn ile Me'mûn arasındaki çekişmenin savaşa dönüşmesiyle insan hayatının ne kadar değersiz olduğunu görmüş ve çatışmanın asıl sebebi olan akıl-hadis çatışmasından mevcut duruma bir çözüm üretilemeyeceğini anlamıştır. Özellikle 'halku'l-Kurân' meselesi sebebiyle gerilen ortamda

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Kuvvetli, "Mustalahu'l-Muhâsibî fi siyakı asrihi", *Havliyyetü fer'î'l-adabî'l-Arabîyye* 1 (1981), 279-287.

¹⁹ Ebi'l-Hasen Ali b. Hüseyin b Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb ve meâdini'l-cevher* (Beirut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005), 3/338-340.

²⁰ Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 1984), 149-150; Ahmet Özel, "Malik b. Enes", *DİA*, 27/508.

²¹ Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Gonca, 1986), 3/309; Şevki Dayf, *Tarihu'l-edebî'l-Arabî* (Kahire: Dâru'l-Mearif, Ts.), 4/45.

²² Abbâsî Devleti'nde başkadhık yapan ve mihne olayında etkili olan Mu'tezilî âlim. bk. Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Ebû Duâd", *DİA*, 19/430.

²³ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 4/40.

²⁴ Ahmet b. Hanbel'e, bu görüşün kırbaçlanarak kabul ettirilmeye çalışılması ve onun da bunu reddetmesi bu zulme örnek olarak gösterilen olaylardandır. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, 4/43.

muhaddis Huzâî ve Buveytî'nin katledilmesi, Mu'tezîle'nin iktidarını etkin kılma çabalarındandır.²⁵ Bununla birlikte Mu'tezîle mezhebini benimseyen iktidar, muhaddis Ahmed b. Hanbelî'yi ev hapsinde tutmuş²⁶; Basra valisine ilim adamlarının Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşü çerçevesinde imtihan edilmesini emreden bir mektup yazmıştır.²⁷ Tüm bunlar, o dönemdeki akıl-nakil çatışmasına birer misal olarak görülebilir.

İktidarda oldukları dönemler zulümlerle anılan Mu'tezîle mezhebini benimseyen üç halifenin sonuncusu Vâsık'tan sonra halife olan Mütevekkil'in Sünnî anlayışı benimsediği söylene de kendinden önceki üç halife ile aynı tavrı sergilediği durumlar ve sert tedbirler aldığı olaylar vuku bulmuştur.²⁸

Daha sonraki dönemde hadis ekolünün temsilcisi olan Ahmed b. Hanbelî'nin²⁹ öğrencilerinin aşırı tutuculuğu ve katı politikası sebebiyle Muhâsibî, ömrünün son yıllarını kendisini toplumdan tecrit ederek geçirmiş ve 243/857 tarihinde vefat etmiştir.³⁰

Muhâsibî döneminin dinî ve siyasî tarihi ile ilgili anlatılması gereken birçok olay gerçekleşmişse de biz onu etkileyen en önemli iki faktör olan aile ve iktidardaki dinî-siyasî çalkantıları anlatmakla iktifa ettik. Çünkü küçüklüğünden itibaren etkilendiği aile içi fikir çatışması daha sonra toplumsal olarak da karşısına çıkmış ve onun zihin dünyasında önemli bir iz bırakmıştır. Daha çok akıl-nakil çatışması olarak görülen bu durum Muhâsibî'de, *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*'in telifine zemin hazırlamıştır.

1.2. Muhyiddin el-Kâfiyeci

Asıl adı Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman b. Sa'd b. Mes'ud er-Rûmî el-Bergamavî³¹ el-Hanefî'dir.³² el-Kâfiyeci³³ nisbesini almasında, İbnü'l-

²⁵ Mes'ûdî, *Mürucu'z-zeheb*, 4/63; M. Yaşar Kandemir, "Ahmet b. Nasr el-Huzâî", *DİA*, 2/110.

²⁶ Mes'ûdî, *Mürucu'z-zeheb*, 4/63.

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-İber fi haberî men ğaber*, thk. Fuad Seyyid-Selahaddin el-Müneccid (Kuveyt: Vezâratü'l-İrşâd, 1960), 1/407,409.

²⁸ Mes'ûdî, *Mürucu'z-zeheb*, 4/95-99.

²⁹ Ahmed b. Hanbel, Muhâsibî ile birebir karşılaşmamış, tartışmamış sadece bir arkadaşının evinde Muhâsibî'yi bir gruba sohbet ederken gizlice perde arkasından dinlemiş ve sonrasında da arkadaşına dönüp "...ne böyle dinleyen bir grup gördüm ne de bu adamın sözü gibi bir hakikat işittim. Ancak ben yine de senin onlarla arkadaşlık etmeni uygun bulmuyorum" demiştir. bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidal fi nakdi'r-ricâl*, thk. Muhammed Muavviz – Ahmed Abdulmevcud (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 1/199.

³⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/135; ez-Zehebî *Mizânu'l-İ'tidal fi nakdi'r-ricâl*, thk. Muhammed Muavviz – Ahmed Abdulmevcud, 2/165; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya vd., 5/208; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-u Bağdat*, 8/211; İbnü'l-Esir el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk. Abdullah el-Kâdi-Muhammed el-Dakkak (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 6/128; Muhâsibî, 'Muhakkik Mukaddimesi', *Risâletü'l-müsterşidîn*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 1964), 14.

³¹ Arapça yazılan bazı kaynaklarda geçen 'el-Ber'âmî' nisbesinin 'el-Bergamavî' kelimesinin yanlış anlaşılması sonucunda ortaya çıktığı kanaatindeyiz. bk. Celaleddin Süyûtî, *Buğyetü'l-*

Hacîb'in (öl. 646/1249) Arapça'ya dair gramer kitabı olan *el-Kâfiye* adlı eseriyle fazla meşgul olması sebep olarak nakledilmektedir.³⁴ Doğum yeri ve tarihi ile ilgili farklı rivayetler³⁵ olsa da genel kanaate göre 788/1386'da Bergama'da doğmuştur.³⁶

İlim tahsiline memleketinde başlayan Kâfiyeci, doğum yerine yakın olan Kütahya'daki Vâcid Medresesi'nde dönemin ünlü hocaları olan Abdulvâcid el-Kütâhî ve Molla Fenârî'den ders almıştır.³⁷ Bir müddet sonra dinî ilimlerde derinleşme amacıyla Anadolu'nun çeşitli bölgelerine, İran, Horasan ve Tataristan'a seyahat ettiği kaynaklarda nakledilmektedir.³⁸ İlme olan vukufiyetini erken yaşlarda kazanan Kâfiyeci, Anadolu'dan ayrılmadan önce âlimlerin de olduğu geniş katımlı gruplara Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf* adlı eserini okutmuştur. Daha sonra Suriye'ye giden Kâfiyeci, *el-Kâfiyeci*

---

vuât fi tabakâti'l-lugavîyyin ve'n-nuhât, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/117; Abdü'l-Hayy b. Ahmed el-Hanbelî İbn 'Imâd, *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab*, thk. Mahmut Arnavut (Beyrut: Dâr-u İbn Kesir, 1989), 9/488.

³² Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî' li-ehli'l-karnî't-tâsi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 7/228; İbn 'Imâd, *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab*, thk. Mahmut Arnavut, 9/488; Muhammed Yusuf eş-Şurbecî, *el-İmam Süyûtî vücuduhû fi 'ulumi'l-Kur'ân* (Dimeşk: Dâru'l-Mektebe, 2001), 116; Babasının ismi *Sicilli Osmânî*'de Süleyman olarak geçer. bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 4/1109.

³³ Bazı kaynaklarda nisbenin 'el-Kâfîcî' şeklinde geçtiğini de görmekteyiz. bk. Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/377.

³⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî'*, 7/228; Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 169; Hasan Gökbülüt, "Kâfiyeci", *DİA*, 24/154.

³⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî'*, 7/228; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifin esmau'l-müellifin ve eseru'l-musanifin* (Beyrut: Dâr-u İhyâ't-Türasi'l-'Arabî, 1951), 2/208; Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 193; Aslen Mısır'da doğduğunu nakleden rivâyetler olsa da bu görüş diğer kaynaklarla mukayese edildiğinde zayıf kalmaktadır. Doğum tarihi ile ilgili olarak da Sehâvî; Kâfiyeci'nin yaklaşık olarak H 780'den önce doğduğunu, doğumuyla ilgili verilen H 801 yılının yanlış olduğunu nakleder. Ayrıca doğum yeri ile ilgili rivâyetlerde, Saruhan (Manisa) beldesinin Gökçe köyü de geçmektedir. Bu durum birbirine fiziki olarak yakın olan iki bölgenin (Bergama-Saruhan) o dönemde idari olarak birbiriyle bağlantısının muhtemel olması sebebiyle kaynaklara bu şekilde kaydedilmiş olabilir.

³⁶ İbn 'Imâd, *Şezerâtü'z-zehab*, thk. Mahmut Arnavut, 9/488; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifin*, 2/208; Taşköprülüzade Ahmet Efendi, *Şakâik-i Nu'maniyye* Tercümesi, çev. Edirneli Mecdi Efendi (İstanbul, ts.), 1/85; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 4/1109; Ömer Nasuhi Bilmen, *Tabakatu'l-müfessirin Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 2/602; Kasım Şulul, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlü* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 24; Gökbülüt, "Kâfiyeci", *DİA*, 24/154; Brockelmann ise GAL'in asıl metninde Kâfiyeci'nin doğum tarihini 788/1386 olarak, ek olarak yazdığı Supplement'te ise 790/1388 ve 801/1398 olarak da belirtmiştir. bk. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Berlin, 1902), 2/114 - *Supplement Bande* (Leiden, 1938), 2/140.

³⁷ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî'*, 7/228.

³⁸ eş-Şurbecî, *el-İmam Süyûtî*, 116; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/378; Kâfiyeci, 'Muhakkik Mukaddimesi', *et-Teyisîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*, 8; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 193.

unvanıyla ilk olarak burada meşhur olmuştur. Şam ve Hicaz'da bir müddet kaldıktan sonra Mısır'a gelen Kâfiyeci, çeşitli ilim meclislerinde bulunmuş ve bu meclislerdeki sohbet ve tartışmalar neticesinde kendisini ilim ehline kabul ettirmiştir.³⁹ Bu kabul, sadece ilim ehli arasında olmamış; dönemin Osmanlı Sultanı tarafından da hediyelerle takdir edilmiştir.⁴⁰

İlmiyle dikkatleri üzerine çeken Kâfiyeci, dönemin Memlûk Sultanı Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın oğlu Nâsîrî'ye ders verirken Sultan'ın dikkatini çekmiş ve 'Ale' er-Rûmî'den boşalan Berkûkiye Şeyhliğine tayin edilmiştir. Daha sonra Mısır'da Hanefî mezhebinin fetva makamına getirilmiş⁴¹ ve dönemin en önemli ilim merkezi olan Şeyhûniye Medresesi'ne İbnü'l-Hümmam'dan sonra baş müderris olarak atanmıştır.⁴²

Kâfiyeci'nin doğumuyla olduğu gibi vefatıyla ilgili de farklı rivayetler bulunmaktadır. O, vefat etmeden önce muharrem ayı başlarında bir hastalığa yakalanmıştır.⁴³ Kabul edilen görüşe göre 879/1474 senesinde⁴⁴ Cemâziye'l-ûlâ'nın⁴⁵ dördünde vefat etmiş⁴⁶ ve vefatından önce yaptırdığı Eşrefiye Türbesi'ne defnedilmiştir.⁴⁷

Kâfiyeci'nin hayatıyla ilgili fazla ayrıntıya girmeden onun eserini telif etmedeki en önemli faktörün siyasî olmadığını, hocası Molla Fenârî olduğunu dile getirmemiz gerekmektedir. Ayrıntısına ileride değineceğimiz bu konu, müellifin ilim anlayışının da yeniden şekillenmesine sebep olmuştur. Çünkü

³⁹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî*, 7/228-229; Kâfiyeci, 'Muhakkik Mukaddimesi', *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu, 8; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/378.

⁴⁰ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî*, 7/229; Kâfiyeci'ye hediyeler gönderen Osmanlı padişahının Fatih Sultan Mehmet olduğu kaynaklarda geçmektedir. bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 194; Şulul, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlü*, 26.

⁴¹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî*, 7/229; Kâfiyeci, 'Muhakkik Mukaddimesi', *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu, 8; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 194-195.

⁴² İbn 'Imâd, *Şezerâtü'z-zehab*, thk. Mahmut Arnavut, 9/488.

⁴³ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî*, 7/230.

⁴⁴ Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, 1/118; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî*, 7/230; Taşköprülüzade, *Şakâik-i Nu'maniyye Tercümesi*, çev. Edirneli Mecdi Efendi, 1/85; Gökbulut, "Kâfiyeci", *DİA*, 24/154; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 195; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/378; Şevkânî, cemâdiye'l-âhire'nin dördüncü cuması H 899'da vefat ettiğini nakleder. bk. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedru't-talî* (Kahire: Dâru'l-Kitabî'l-İslâmî, ts.), 2/172.

⁴⁵ Sehâvî, vefatın cemâdiye'l-ûlâ'da değil cemâdiye's-sâni'de gerçekleştiğini nakleder. bk. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî*, 7/230.

⁴⁶ İbn 'Imâd, *Şezerâtü'z-zehab*, thk. Mahmut Arnavut, 9/489; eş-Şurbecî, *el-İmam Süyûtî*, 118; el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifîn*, 2/208; Kâfiyeci'nin cenazesi, Eşrefiye Türbesi'nin yanında hazırlattığı kabre defnedilmiştir. Cenazesine Mısır Emiri Eşref Seyfettin katılmış ve Şair eş-Şihâb el-Mansurî de Kâfiyeci için bir mersiye yazmıştır. bk. Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, 1/118; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî*, 7/229-230; Kâfiyeci, 'Muhakkik Mukaddimesi', *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu, 10; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, 2/114; *Supplement Bande*, 2/140.

⁴⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî*, 7/230.

Kâfiyeci eserinin oluşum sebebini, tefsir ilminin tedvini olarak açıklasa da eserin analizi yapıldığında okuyucuda farklı kanaat oluşmaktadır.

1.3. Subhî Sâlih

İsmi hakkında birkaç farklı rivayet olan Subhî Sâlih'in tam adı Subhî b. İbrahim Mustafa es-Sâlih'tir.⁴⁸ 1345/1926 yılında Lübnan'ın liman kenti Trablus'ta doğan⁴⁹ Subhî Sâlih, ilk ve ortaokul eğitimini doğduğu şehir olan Trablus'ta tamamladı. Subhî Sâlih'in erken denilebilecek yaşlarda bile etkili konuşmalar yapabildiği, Trablus camilerinde hutbe ve vaaz verdiğinde henüz 12 yaşında olduğu nakledilmektedir.⁵⁰

Daru't-Terbiye ve Ta'limi'l-İslâmiye'de dinî ve modern ilimleri bir arada tahsil eden⁵¹ Subhî Sâlih, lisans eğitimi için Mısır'a gitmiş ve orada Ezher Üniversitesi Usûli'd-Din Fakültesi'ne kaydolmuştur. 1947 yılında lisans eğitimini tamamlayıp 1949 yılında yüksek lisanstan mezun olmuştur. Aynı zamanda Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde eğitim almaya başlamış olan Subhî Sâlih, 1950 yılında yüksek dereceyle bu fakülteden mezun olmuştur.⁵²

Son dönemde dünyanın çeşitli bölgelerinde gelişme gösteren araştırma ve inceleme teknikleri hakkında bilgisini artırmak isteyen Subhî Sâlih, İslâm dünyasında geçerli olan ilmî metot ile batı üniversitelerinde şer'î ilimleri inceleyen metodu araştırma amacını taşımaktaydı.⁵³

Bu amacını gerçekleştirmek amacıyla Paris'e giderek Sorbon Üniversitesi'ne kaydolan Subhî Sâlih, dört yıl orada kalmıştır. 1954'te birincisi "*Kur'ân-ı Kerim'de Ahiret Yurdu*", ikincisi "*İslâm ve Çağdaş Provokasyonlar*" adıyla edebî ilimlerde Fransızca olarak hazırladığı iki tezle Sorbon Üniversitesi'ndeki doktorasını tamamlamıştır.⁵⁴

⁴⁸ Muhammed Hayr Ramazan, *Tetimmetu'l-A'lâm li'z-Ziriklî* (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 2002), 241; Ahmed el-'Alâvene, *Zeylü'l-A'lâm* (Cidde: Dârü'l-Minâra, 1998), 103; Abdulaziz Hâcî, "Subhî Sâlih ve cuhûduhu fi 'ulûmi'l-Kur'ân min hilâli kitâbihi Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân", *et-Türâsu'l-Arabî* 115 (2009), 20.

⁴⁹ Fuad Salih Seyyid, *Mevsûatü 'alemi'l-karni'l-İşrîn fi'l-'alemine'l-Arabî ve'l-İslâmî* (Beyrut: Mektebet-ü Hasenu'l-'Asriyye, 2013), 1/392; Münir el-Ba'lebekki, *Mu'cem-u a'lemi'l-mevrid* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1992), 268; Muhammed Hayr Ramazan, *Tetimmetu'l-A'lâm li'z-Ziriklî*, 241; el-'Alâvene, *Zeylü'l-A'lâm*, 103.

⁵⁰ Yusuf el-Mer'aşli, *'Ikdu'l-cevâhir* (Lübnan: Dârü'l-Ma'rife, 2006), 2/1855; İsâ Fettûh, "Üstâzî ed-Doktor Subhî Sâlih 1926-1986", *Mecelletu'l-mevkifi'l-edebî* 434 (2007), 134; Abdulaziz Hâcî, "Subhî Sâlih ve cuhûduhu", 20-21.

⁵¹ Muhammed Hayr Ramazan, *Tekmilet-ü Mu'cemi'l-müellifin* (Beyrut: Dar-u İbn Hazm, 1997), 241

⁵² Fuad Salih, *Mevsûatü 'alemi'l-karni'l-İşrîn*, 1/392; Muhammed Hayr, *Tekmilet-ü Mu'cemi'l-müellifin*, 241.

⁵³ Abdulaziz Hâcî, "Subhî Sâlih ve cuhûduhu", 21.

⁵⁴ el-Mer'aşli, *'Ikdu'l-cevâhir*, 2/1855; Abdulaziz Hâcî, "Subhî Sâlih ve cuhûduhu", 21; Fuad Salih Seyyid, *Mevsûatü 'alemi'l-karni'l-İşrîn* (Beyrut: Mektebet-ü Hasenu'l-'Asriyye, 2013), 1/392; el-Ba'lebekki, *Mu'cem-u a'lemi'l-mevrid*, 268; Bôkô Cemal, *Tercihât eş-Şeyh Subhî es-Salih fi*

Subhî Sâlih, Fransa'da bulunduğu süre içerisinde sadece ilmî araştırmalar yapmakla yetinmeyip İslâm'a davet çalışmalarıyla da meşgul olmuştur. 'Dostum' diye nitelediği araştırmacı Muhammed Hamidullah ile birlikte Paris'te ilk 'İslâm Kültür Merkezi'ni kurmuştur.⁵⁵

Subhî Sâlih'in vefatı üzücü bir şekilde gerçekleşmiştir. O; toplumsal bir proje olarak gerçekleştirilen, kendisinin de başkanlığını yaptığı ve özellikle Lübnan'da yetim çocuklar üzerine faaliyet gösteren 'Müslüman Çocukları Koruma Hayır Cemiyeti' adına ziyaret için bir medreseye gittiği sırada Medresetu'l-Cem'iyeti'l-Hayriyye'nin önünde arabadan inerken suikaste uğramış ve silahlı saldırı sonucunda hicrî 1407 yılı teşrin-i evvel ayınının 7'sinde (07.10.1986) şehit edilmiştir. Cenazesi daha sonra memleketi olan Trablus'a nakledilmiştir.⁵⁶

Subhî Sâlih'in şehit edilmesi ile ilgili olarak; bazı kaynaklarda onun Dürzî biri tarafından, bazı kaynaklarda ise Şîî bir milis tarafından şehit edildiği nakledilse de biz bunun kim tarafından gerçekleştirildiğini bilemiyoruz. Ancak rastgele açılan bir ateş sonucunda şehit edildiği bilgisinin ise tarihî verilerle uyuşmayan ve kabul edilebilir bir görüş olmadığı kanaatindeyiz.⁵⁷

Subhî Sâlih'in hayatında eserini telif etme noktasında onu etkileyen en önemli faktör olarak Paris'te Sorbon Üniversitesin'de eğitim aldığı sırada müsteşrik çalışmalara olan vukufiyetini gösterebiliriz. İleride ayrıntısıyla ele alacağımız bu konu, müellifin eserinin tamamına etki eden ana faktörlerdendir.

2. Eserlerin Oluşum Sebepleri Açısından Değerlendirilmesi

Çalışmamızla ilgili eserler incelendiğinde her bir eserin oluşumunu tetikleyen birçok etkenin olduğu söylemek mümkündür. Ancak Muhâsibî, Kâfiyeci ve Subhî Sâlih'in eserlerinin oluşumunu tetikleyen ortak etken, bu eserlerin bir itiraz/reddiye amacıyla kaleme alınmış olmasıdır.

Muhâsibî, Kâfiyeci ve Subhî Sâlih, eserlerinde ele aldıkları konularda savundukları ve reddettikleri görüşleri bazen net ifadelerle ortaya koyarken bazen de ima ederek geçmektedirler. Bununla birlikte her bir eserin oluşumunda gizli bir etmen olarak farklı bir tavır yer aldığını söyleyebiliriz. Müelliflerin eserleri hakkında iddia ettiğimiz bu durum, sırasıyla aşağıda sunulmaktadır.

⁵⁵ 'ulumi'l-Kur'ân (Cezayir: Câmîat-ü Cezâyir, Külliyyetu'l-Ulumi'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 19.

⁵⁵ Ahmed Kasım Kesâr el-Cenâbî, *eş-Şeyh Şehîd Doktor Subhî Sâlih vucûduhu'l-lugavîyye* (Lübnan: Câmîatu'l-Cinân, 2006), 2.

⁵⁶ Fuad Salih, *Mevsûatü 'âlemi'l-karnî'l-İşrîn*, 1/393; Muhammed Hayr Ramazan, *Tetimmetu'l-A'lâm li'z-Ziriklî*, 242; Abdulaziz Hâcî, "Subhî Sâlih ve cuhûduhu", 23; Ömer Sîrîn Sabbag, "Kitab-u Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân", *Mecelletu'l-cemiatu'l-esmiriyye* 20/11 (2014), 19.

⁵⁷ Bôkô Cemal, *Tercihât eş-Şeyh Subhî es-Salih fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 23-24; Charles Kurzman, *Liberal Islam: A Sourcebook* (Oxford-New York: Oxford University Press, Londra, 1998), 12; İbrahim Hatiboğlu, "Subhî Sâlih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37/452.

2.1. Muhâsibî ve *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân'ı*

Muhâsibî'nin eserinin önemli özelliklerinden biri, bazen bir refleks ile kaleme alınmış izlenimi vermesidir. Çünkü eser, ilk iki bölümde anlamının mahiyetine dair açıklamalara yer verirken tartışma veya çatışma üslûbunu hissettirmemektedir. Müellif, önceki bölümlerde bazı gruplara olan eleştirilere ara ara yer verse de “Neshi Caiz Olmayan Konular” ve “Ehl-i Sünnet'i Savunma ve Mu'tezîle'ye Reddiye” başlıkları altında konuyu tamamen tartışma zemininde ele almaktadır. Bu bölümde müellif, Allah'ın haberlerinin neshini savunan Kelbî (öl. 146/763) ile ciddi tartışmaya girer. Kelbî'nin iki iddiasına karşı cevaplar veren Muhâsibî, onu âyetleri kavrayamamakla itham eder. Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşüne dair tartışmaları da bu başlıkta ele alan Muhâsibî, bu görüşü savunan Mu'tezîle'yi çok sert ifadelerle eleştirir.⁵⁸ Müellif bu bölümde neshin caiz olmadığı kısımları iki başlık altında ele alırken sanki bir sonraki bölümde ele alacağı “Ehl-i Sünnet'i Savunma ve Mu'tezîle'ye Reddiye” bölümüne hazırlık yapmaktadır.

Muhâsibî'nin eserinde dördüncü bölümde “Neshi Caiz Olmayan Konular” başlığı altında işlediği hususların, alanda yazılmış diğer kaynaklarda bu genişlikte ele alınmadığını görüyoruz. Muhâsibî'nin konuya hem bu bölümde hem de konunun geçtiği bir başka bölümde bu derece geniş yer vermesinin arka planında, toplumu aydınlatma ve dönemin problemlerine kayıtsız kalmama çabası olduğunu düşünüyoruz.

Beşinci bölüme geçince Muhâsibî, Mu'tezîle'nin Ehl-i Sünnet'e yönelttiği iki eleştirisi ile konuya giriş yapmıştır. Ancak müellif, bu eleştirilere cevap verirken konuyu iki soru ile sınırlı tutmamıştır. Mu'tezîle'nin Ehl-i Sünnet'i eleştirdiği ‘büyük günah işleyen kimsenin ahiretteki durumu’ ve ‘Allah'ın sıfatlarının neshi’ konularına, içinden ayrı sorular çıkararak ayrı başlıklar halinde cevaplar vermeye çalışmıştır.⁵⁹ Aslında o, bunu yaparken, kendi zamanındaki fikrî problemlere karşı tutumunu da ortaya koyma gayretindedir. Çünkü konuyu sadece sorular bağlamında ele almayı tevhit, korku ve ümit, vaad ve va'îd, şefâat, Allah'a mükellefiyet yüklemek gibi başlıklarla örneklendirerek ayrıntılı olarak işlemeyi tercih etmiştir. Bu sebeple Muhâsibî'nin eserinin bu iki bölümü, fikrî bir mücadelenin sonucu olup Mu'tezîle'yi susturmaya yönelik bir çabanın ve Mu'tezîle'ye reddiyenin ürünüdür diyebiliriz.

Önemli bir diğer husus ise Muhâsibî'nin, eserinin ilk bölümünde akli konu edinmesi ve akli doğru kullanmanın şekillerini göstermesi de onun aklın önemine aşırı derecede vurgu yapan Mu'tezîle'ye yönelik ayrı bir eleştirisidir. Çünkü ona göre aklını te'vil konusunda yanlış şekilde kullananlar Mu'tezîlî olanlardır. Muhâsibî akli, Kur'ân'ı anlamada ve anlaşılan mânâları hayata tatbik

⁵⁸ Muhâsibî, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli, 356-359.

⁵⁹ Muhâsibî, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli, 332-363

etmede ana unsur olarak görmektedir. O, dünya ve ahiret dengesinin merkezine akli koymuş ve kişinin zararlı ve faydalı olanı akılla ayırt ederek mutlak mutluluğa erişebileceği görüşünü savunmuştur. Bunun da ancak Allah'ın kitabındaki âyetleri tezekkür, tefekkür, araştırma ve son olarak da tedebbür aşamalarıyla elde edilebileceğini dile getirmiştir.⁶⁰ Dolayısıyla ona göre Kur'ân'ı doğru anlamak için sahih akıl şarttır ve bu akılla ulaşılan anlam içselleştirilerek hayata aktarılmalıdır. Yine nesih konusunu iki ayrı bölüm olarak geniş ve ayrıntılı bir şekilde ele almasının da Mu'tezile'ye olan karşı tutumu sebebiyle olduğu aşikârdır.

Muhâsibî, eserinin hemen hemen her bölümünde Mu'tezile'ye reddiyeyi kendine amaç edindiği izlenimi vermektedir. Eserin içerik olarak şekillenmesinde de etkili olan bu yaklaşım Muhâsibî'nin, eserini Mu'tezile'nin iddialarını çürütme ve toplumu dinî konularda doğru bilgilendirme amacıyla yazdığı kanaatini oluşturmaktadır.

2.2. Kâfiyeci ve *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*'i

Kâfiyeci'nin de Muhâsibî gibi te'vil konusunda Mu'tezile'ye olan reddiyesini bilmekle birlikte bu durum, eserin telif edilmesi noktasında etken bir sebep olarak karşımıza çıkmamaktadır. Kâfiyeci'nin eserini telif etmesinde etkili olan faktör, tefsirin bir ilim olmadığını ve marifete tabi olduğunu söyleyen hocası Molla Fenârî'dir. Bu sebeple Kâfiyeci, hocasının bu yaklaşımını reddiye sadedinde eserini inşa etmiş, özellikle tefsirin bir ilim olduğu vurgusunu ilmî kriterlerle ortaya koymaya çalışmıştır.⁶¹

Kâfiyeci'nin eserindeki bir diğer itiraz noktası ise dönemindeki tedvin anlayışınadır. Ona göre tedvin, belli konuların bir eser içerisinde toplanması değil ilmî kriterler eşliğinde belli şartlarla konuların ortaya konulmasıdır. Bu sebeple Kâfiyeci, dönemindeki ilim anlayışından ayrılmakta ve tefsir ilminde yeni bir ilmî kriter ortaya koymaktadır.

Kâfiyeci'nin eserini şekillendirmesinde etken olan iki faktörü saymakla birlikte öne çıkan ana etken, hocası Molla Fenârî'nin tefsirin bir marifet olduğunu söylemesidir. Bu sebeple Kâfiyeci, eserinde tefsirin marifete tabi olmayıp ilmî kriterlere tabi olduğunu mantık ilmi üzerinden dile getirmekte ve bu sebeple hocasının ismini zikretmeden ona reddiye sunduğu izlenimini vermektedir.

Kâfiyeci, Allah'ın murâdının bilinip bilinmeyeceğini de eserinde tartışmış; hocası Molla Fenârî'nin "Allah'ın murâdı kesin olarak bilinemez" iddiasını⁶² bir nevi çürütmek istemiştir. Ona göre Allah, Kur'ân'ı Rasûlü'ne indirmesiyle hükümlerini de bildirmiştir. O da Allah'ın kendisine bildirdiği âyetleri tefsir

⁶⁰ Muhâsibî, *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli, 268.

⁶¹ Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu, 2.

⁶² Molla Fenârî, *'Aynu'l-âyân tefsîru sûrati'l-Fâtîha* (İstanbul: Dersaadet Rifat Bey Matbaası, H 1326), 4-5.

ederek ümmetine öğretmiştir. İşte bu durum müellife göre; Allah'ın murâdının en azından peygamber vasıtasıyla bilinebileceğine bir delil niteliğindedir.⁶³ Daha sonra ise âlim kimselerin, âyetlerde kastedilen murâd-ı ilâhiyi anlamada toplumun diğer kısmından farklı olduğunu bazı âyetler ışığında açıklamaktadır. Kâfiyeci'ye göre söz konusu âyetler, murâd-ı ilâhiyi anlamada ilim ehlinin derecesini göstermektedir. Ancak herkesin kendi ilim seviyesine göre âyetlerden anladığı mânâ, murâd-ı ilâhinin gerçekliğine de zarar vermemektedir.⁶⁴

Kâfiyeci, hem muhkem hem de müteşâbih âyetler için birer adet kaide ortaya koymuş ve bunu eserinde uygulamıştır. Eserini yazma sebebi olarak gördüğü bu kaidelerden müteşâbih için şu kaideyi ifade etmiştir: “Kur’ân’daki her müteşâbih âyet, muhatabın anlayış derecesine göre kendisinden murâd edilen mânâyâ kesin olarak delâlet eder”.⁶⁵ Kâfiyeci, bu kaidenin ardından müteşâbih âyetlerde anlaşılan mânânın muhkem derecesinde olamayacağını da belirtmiştir.

Kâfiyeci, müteşâbihle ilgili ortaya koyduğu kaidesinde “muhatabın anlayış derecesine göre” kaydını getirmiştir. Bu kayıt aynı zamanda müteşâbihi muhkemden ayırma işlevi görmektedir. O, muhkemlerin murâd-ı ilâhiye olan delâletlerinin kat’îliği sebebiyle herkes tarafından anlaşıldığını ifade ederken; “muhatabın anlayış derecesine göre” kaydını getirerek müteşâbihin de herkes tarafından kendi yetkinliği ölçüsünde anlaşılabilceğini iddia etmiştir.

Kâfiyeci'nin *tedvin* olarak isimlendirdiği faaliyete gelince bu, mantık ilmindeki burhân delili⁶⁶ ve eczâü'l-'ulûm⁶⁷ bağlamında ilmî bir eser ortaya koyma çabasıdır. Biz, onun bu çabasını *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr* adlı eserinin içeriğini oluşturma biçiminde görmekteyiz.⁶⁸ Çünkü Kâfiyeci'ye göre tefsir müdevven bir ilimdir ve bu iddiasını hocası Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) sözüne reddiye mahiyetinde ortaya koymuştur. Kâfiyeci iddiasını ispat ederken eserini de bu minvalde şekillendirmiştir. Böylece dağınık halde bulunan bilgiler manzumesine ilmî bir hüviyet kazandırmayı amaçlamıştır. Kâfiyeci, eserinde

⁶³ Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu, 31.

⁶⁴ Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu, 32.

⁶⁵ Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu, 34.

⁶⁶ Burhân (bilimsel kıyas); yakîni (kesin bilimsel bilgiyi) netice olarak vermesi için yakîni öncüllerin bir araya getirilmesinden (telif edilmesinden) oluşan kıyastır. bk. Ferruh Özpıllavcı, *Ebherî İşâgûcî ve Şerhi* (İstanbul: Litera, 2017), 175.

⁶⁷ İlim dallarının, ilim olabilmeleri için barındırmaları gereken şart ve önermelerdir. İfade ettiği kavramlar da *mevzû*, *mebâdî* ve *mesâil*'dir. Yani ilimlerin kısımları; konuları, ilkeleri ve problemleri olmak üzere üçtür. bk. et-Teftâzânî, *Tehzibu'l-mantık ve'l-keîlâm*, 14.

⁶⁸ Kâfiyeci eserini eczâü'l-'ulûm çerçevesinde mevzû, mebâdî ve mesâil kavramları ile şekillendirmeye çalışmıştır. Ancak müellif eserinin son bölümünde talebelere kitabının faydalı olması için kaideleri ileriki bir zaman diliminde artıracığını dile getirirse de şu ana kadar böyle bir çalışmasının varlığından haberdar değiliz. Konuyla ilgili ayrıntılı açıklama ileride gelecektir. bk. Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu, 55-56.

gerekli kriterleri tam olarak karşılamadığı gerekçesiyle tefsirin bir ilim olmadığını ve marifete tabi olduğunu söyleyen⁶⁹ Molla Fenârî'yi isim vermeden eleştirmiştir. Ayrıca kendi düşünce sisteminde kurmak istediği anlayışı sade bir şekilde ortaya koymaya çalışmıştır.

Kâfiyeci'nin tedvin ile anlatmak istediği bir diğer nokta da tefsir faaliyetinde bulunan müfessirin dirâyet yönünü belirli kaidelerle bir sisteme oturtma çabasıdır. Bu da lafzın delâletini ortaya koymak için amaca hizmet eden unsurlardan sayılmaktadır. Zira onun eseri, tefsir sahasında dirâyete yön veren kaidelerin ortaya konduğu bir eser olarak temayüz etmiştir.

Kâfiyeci eserini, kendisinin de iddia ettiği gibi tefsir usûlü'nü yeni bir anlayışla tesis etme gayreti olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak onun, yeni bir anlayışla tefsir ilmini yeniden tesis etme gayretinin zaten hocasına olan reddiyenin tezahürü olduğu unutulmamalıdır. O, âyetlere yaklaşımda kullanmak üzere ortaya koyduğu iki kaideyle efrâdını câmi' ağıyarını mâni' bir tarif yapmaya çalışmıştır. Kâfiyeci, fer'î diyebileceğimiz meseleleri de ortaya koyduğu bu kaidelerin altında ele almıştır. Bununla birlikte o, Kur'ân âyetlerinin iki yönlü oluşuna vurgu yaparak onların hem muhkem hem de müteşâbih yönlerinin bulunduğu işaret etmiştir.⁷⁰

Kâfiyeci, eserini naklin önemini inkâr etmeden aklî ilimler üzerinden delillendirmeye çalışmıştır. Özellikle mantık ilmi üzerinden getirdiği delil ve çıkarımlar eserin genel yapısını şekillendirmiştir. Bu sebeple kendisinden önce ve kendi döneminde kaleme alınan eserlerde bu ilmin tedvin edilmediğini dile getirmiştir.⁷¹

2.3. Subhî Sâlih ve *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân'*

Subhî Sâlih, eserinin takdiminde amacının; tefsir ilmi için 'anahtar' bir eser ortaya koymak olduğunu vurgulamıştır.⁷² Ancak eser incelendiğinde tefsir ilmi için anahtar bir eser olmaktan ziyade müsteşriklerin iddialarına cevap vermeyi amaçlamayan bir eser olduğu izlenimi vermektedir. Bu sebeple Subhî Sâlih

⁶⁹ Molla Fenârî tefsir ilminin tarifini yaparken bu konuda yapılan tarifleri eserinde tartışmış ve özellikle Teftâzânî ve Kutbettin er-Râzî'nin tanımlarını eleştirmiştir. Fenârî'ye göre tefsir ilminin tanımı şu şekildedir: "Allah'ın murâdı olduğu bilinen veya zannedilene delâleti bakımından Allah'ın kelâmının hallerinin insan gücü nispetince marifet edilmesidir." bk. Molla Fenârî, *'Aynu'l-âyan tefsîru sûrati'l-Fâtîha*, 4-5.

⁷⁰ Kâfiyeci'nin *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr* adlı eserinin üzerine yüksek lisans tezi yapan Sâdik Seymen, Kâfiyeci'nin eserinde yedi kaidenin varlığına dikkati çekmiştir. Kâfiyeci'nin eserinde kendisinin ortaya koyduğu iki kaide dışında Seymen'in bulduğu kaideler, müellifin konulara genel yaklaşımı üzerine kurduğu cümleler üzerinden tespit edilmiştir. Seymen'in sunduğu yaklaşımı kabul etmekle birlikte biz, Kâfiyeci'nin eserinde kaide olarak teklif ettiği cümleleri esas almaktayız. Sâdik Seymen'in ortaya koyduğu yaklaşım için bakınız: Sâdik Seymen, *Cühûdu'l-Kâfiyeci fî 'ulûmi'l-Kur'ân ve kavâidu't-tefsîr* (Ürdün: el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, 2015), 77-100.

⁷¹ Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu, 2.

⁷² Subhî Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Şam: Matbaatu'l-Camiatu's-Suriyye, 1958), 5.

eserini okuyucuya sunarken; modern dönemde Kur'ân'ın mevsûkiyetine halel getirecek şüphelerin ortadan kaldırılmasını ve bununla birlikte okuyucunun Kur'ân ilimleri'ni bilmesini amaçlamaktadır diyebiliriz.

Subhî Sâlih, eserinin birçok yerinde müsteşriklerin öne sürdüğü iddiaları ele almış ve bunlara cevaplar vermiştir. Subhî Sâlih, Kur'ân isminin kökenini ele aldığı konuda bile onların ne dediklerini ve hangi görüşü savduklarını nakletmiştir.⁷³ Eserinin tamamına yansıyan Subhî Sâlih'in bu yaklaşımında müsteşriklerin görüşlerini yoğun olarak ele aldığı yerler; ikinci bölümde yer verdiği Kur'ân tarihi konularının tamamı, yedi harf, Mekke- Medine ve hurûf-ı mukattaa konularıdır.

Subhî Sâlih, eserinde müsteşriklerle karşı üç farklı tavır sergilemektedir. Birincisi; müsteşriklerin iddialarını İslâm âlimlerinden delil getirerek reddetmesi, ikincisi; müsteşriklerin iddialarını yine müsteşriklerden doğru olduğuna kanaat getirdiği düşünceyi delil sunarak reddetmesi ve üçüncü olarak da bir konuda ayrıntılı ve doyurucu bilginin müsteşriklerin ortaya koyduğu bir çalışmada olması nedeniyle onu referans göstermesi şeklindedir.

Birincisine örnek olarak; Paul Casanova, Hz. Osman döneminde çoğaltıldığı iddia edilen nüshalarla ilgili bir faaliyet gerçekleştirilmediğini ve bu konudaki bilgilerin Abdülmelik b. Mervan (öl. 86/705) zamanında uydurulduğunu söylemektedir. Müellif, bu iddiaya İbn Kesir'in, Hz. Osman tarafından Şam'a gönderilen nüshayı gördüğünü ve bu mushafın hicrî 1310 senesinde çıkan yangında yandığını söyleyerek cevap vermiştir.⁷⁴

İkincisine örnek olarak Subhî Sâlih; bir yandan Hz. Osman dönemi hakkında öne sürdüğü iddialar sebebiyle Blachere'yi eleştirirken, bir yandan da hurûf-ı mukattaa konusunda Nöldeke, Buhl ve Hirschfeld'in iddialarını çürütmek için Blachere'in görüşünü delil getirmektedir.⁷⁵ Bunu yaparken Subhî Sâlih'in şunu hedeflediğini de düşünüyoruz: Müellif, onların iddialarını yine onların delilleriyle çürütmeyi istemektedir. Ancak bu eser, kendisinin de mukaddimede dile getirdiği gibi müsteşriklerin iddialarını çürütmeye yönelik yazılmış bir eser değil Kur'ân talebelerinin Kur'ân'ı anlamak için müracaat ettiği kaynak bir eserdir. Bu sebeple onların iddialarını yine onların delilleriyle çürütürken İslâm âlimlerinin görüşlerini de nakletmesi kanaatimizce daha isabetli olacaktır.

Subhî Sâlih bu konuya örnek olarak hurûf-ı mukattaa konusunda Nöldeke'ten bazı görüşler nakletmektedir. Nöldeke *Kur'ân Tarihi* adlı eserinin ilk baskısında hurûf-ı mukattaa'dan 'sad' harfinin Sa'd b. Ebî Vakkas'a, 'nun' harfinin Hz. Osman'a, 'mim' harfinin Muğire'ye işaret ettiğini iddia etmektedir. Nöldeke'in

⁷³ Subhî Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 20-21.

⁷⁴ Subhî Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 78-89.

⁷⁵ Subhî Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 241-242.

bu görüşünden daha sonra döndüğü nakledilse de bu iddia, Buhl ve Hirschfeld tarafından katı bir şekilde savunulmuştur. Subhî Sâlih, bu iddialara cevap olarak Blachere'in reddiyesini nakletmiştir. Bununla birlikte Blachere'in hurûf-ı mukatta konusunda selefin anlayışını desteklediğini de dile getirmiştir.

Sonuncusuna örnek olarak Subhî Sâlih, Hz. Musa ve Hızır arasında geçen olayın toplum nezdinde sonradan farklı bir boyut kazandığını dile getirmektedir. Müellif 'Hızır' isminin farklı hikâye ve menkıbeler sebebiyle abartıldığını dile getirdikten sonra bu konuyu müsteşrik Wensinck'in güzel bir şekilde eserinde işlediğini ifade etmektedir.⁷⁶ Müellif, burada Wensinck'in *Encyclopedic de l'İslâm*'da (*İslâm Ansiklopedisi*) yazdığı konuyla ilgili maddeye yönlendirme yapmaktadır. Subhî Sâlih, eserinde yine bir başka yerde tefsir ilminin gelişim sürecini ele alırken 'Mu'tezîle' maddesi için *Encyclopedic de l'İslam* adlı esere müracaat edilmesini tavsiye etmektedir.

Yukarıda üç farklı örneğini sunduğumuz yaklaşımların tamamı, kabul edebileceğimiz bir tavır değildir. İlk olarak Subhî Sâlih, Blachere'î eleştirdiği noktada hata yaptığını kabul ederken daha sonra bu kadar hatalı bakış açısına sahip birinden kendi görüşüne destek bulmaya çalışması riskli bir yaklaşımı içinde barındırmaktadır. Bu sebeple müsteşriklerin iddialarını çürütme sadedinde İslâm âlimlerinin görüşlerinden de faydalanarak sunacağımız reddiyeler hem daha muteber hem de daha sahih olacaktır.

Bununla birlikte Subhî Sâlih'in bazı konu ve maddelerde müsteşriklerin çalışmalarına yönlendirme yapmasını ve bunda bir sakınca görmemesini kabul edilebilir bulmuyoruz. Çünkü müellifin yönlendirme yaptığı eserin hangi niyetle kaleme alındığı okuyucu tarafından bilinmediği gibi bu eserin içeriğinde doğru bilgilerle birlikte yanlış bilgilerin olması muhtemeldir. Müellifin tavsiye ettiği söz konusu eserlerde sahih ne tür bilgiler var ki İslâm âlimleri tarafından söylenmemiş ve eserlerde kaleme alınmamış olsun. Örneğin Hz. Musa ve Hızır kıssası üzerine bizim tefsir külliyatımızda yeterli açıklama olduğunu görmekteyiz. Bu sebeple konunun daha iyi anlaşılması ve öğrenilmesi için tavsiyenin Wensinck'ten değil tefsir külliyatımızdan olması daha yerinde olacaktır.

Buraya kadar örneklerini sunduğumuz Subhî Sâlih'in müsteşriklere olan bakış açısı, neredeyse eserinin tamamına hâkimdir. Ancak şuna dikkat çekmek gerekir ki son dönemde Kur'ân ilimlerine dair kaleme alınan eserler arasında Subhî Sâlih'in eseri, hem konuları işleme hem de müsteşriklere reddiye sunma bağlamında eşsiz bir çalışmadır. Müsteşriklerin iddialarını yine kendilerinden örnekler sunarak eleştirmesi, onların kendi iç dinamiklerinde çeliştiklerini göstermesi ve kendi kendilerini tekzip etmeleri açısından anlamlıdır.

⁷⁶ Subhî Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 223.

Sonuç

Üç farklı dönem ve üç temel eser üzerinden ele aldığımız Kur'ân'ı anlamaya dair yazılan eserlerde ilk dönemde konular iç içedir. Tefsir usûlü konularının yanında fıkıh usûlü ve kelâm ilminin konuları da bu eserlerde kendine yer bulmuştur. Bu da ilk dönemde Kur'ân merkezli ilimlerin branşlaşmasının net ayrımlarla gerçekleşmemesi sebebiyledir. Ayrıca son döneme gelene kadar ilim ehli arasındaki branşlaşma da günümüzdeki gibi değildir. Örneğin bir âlim; genel olarak bir alanda daha fazla öne çıksa da fıkıh, hadis, tefsir ve kelâm gibi ilimlerin birkaçında birden temayüz edebilmekte ve bu alanlarda eserler verebilmektedir.

İlimlerin tasnif ve tedvin faaliyetlerinden sonra her ilim dalında kendi usûlünü ortaya koyan eserler kaleme alınmıştır. İlk dönemlerde tefsir alanında Kur'ân'ı anlama ve yanlış te'vilden uzaklaştırma amacıyla kaleme alınan eserler daha sonra Kur'ân ilimlerini bir araya toplamak/tedvin etmek gayesiyle yazılmıştır. Hicrî IX. asırda tedvinin mâhiyeti probleminin ortaya çıkardığı bir sonuç olarak tefsirin bir ilim olup olmadığı tartışılmıştır. Tefsirin bir ilim için gerekli şartları taşıdığını dile getiren âlimler, müfessir adayının tefsir faaliyetine girişmeden önce bilmesi gereken ilimleri ve Kur'ân'ı yorumlama esnasında onu keyfî yorumdan koruyacak kuralları belirlemeye çalışmışlardır. Son döneme gelindiğinde ise âlimler, önceki dönemde yazılan eserleri tahlil etmeye başlamışlar ve Kur'ân'ı anlamının parametrelerini ortaya koymaya gayret etmişlerdir.

İlk dönemde kaleme alınan *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*; içeriği itibarıyla tefsir, kelâm, fıkıh ve Arap diline dair -oransal farklılıklarla beraber- bilgiler içermektedir. Tefsir usûlünün temellerinin atıldığı bu eser, sonraki dönemlerde yazılacak eserlere yol gösterici olması açısından çok önemlidir. Zira Muhâsibî, Kur'ân'ı anlamaya dair aslolan ilkenin, akılı doğru kullanmak olduğunu ve bunun da hüsn-i niyetle gerçekleşeceğini dile getirmiştir. Günümüze kadar usûl kitaplarında çok fazla dile getirilmeyen bu ilkeyi ortaya koyarak temelini atan Muhâsibî, akıl ile hüsn-i niyeti birleştirmiş ve bunun da Allah'a olan muhabbet çerçevesinde gerçekleşeceğini ifade etmiştir.

Muhâsibî, dönemindeki dinî tartışmaların siyasal sonuçlarından etkilenmiş ve eserini de bu etki altında telif etmiştir. Eserini kaleme alırken Kur'ân'ı anlamaya dair ilkeleri ortaya koyma gayesinden zaman zaman uzaklaşmış ve bazen de tek amacının Mu'tezile'ye reddiye sunmak olduğunu okuyucuya hissettirmiştir. Günümüzde kabul gören tefsir usûlü anlayışından farklı bir bakış açısıyla kaleme alınan bu eser, teknik bir metot sunmasa da Kur'ân'ı anlamaya dair yaklaşımın ilk örneğini sunmaktadır.

Hicrî VIII-IX. asırlar arasında yazılan eserlerde Kur'ân'ı anlamaya dair ortaya konulan anlayış, Kur'ân ilimlerine dair bilgi ve rivayetlerin derlenmesi

şeklindedir. Ancak Kâfiyeci *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsir* adlı eserinde kavâidü't-tefsir'in ilk nüvesini, dönemindeki tedvin anlayışından farklı bir tedvin metoduyla ortaya koymuştur. Kâfiyeci'nin tedvin yöntemi; âyetlerin yorumlanması esnasında uyulması gereken mantık ve dil eksenli kaidelerin belirlenmesi şeklindedir. Bu sebeple Kâfiyeci, muhkem ve müteşâbih konusunda âyetleri yorumlama esnasında kullanmak üzere iki kaide ortaya koymuştur. Bu kaideler, Kur'ân'ı anlamaya dair yeni bir yaklaşımın temelini oluşturmaktadır. Nitekim bu dönemden sonra Kur'ân ilimlerinin rivayetlerle derlenmesinin yanında bazı kaidelerle tedvin edilmesi çalışmaları da yapılmaya başlanmıştır. Kâfiyeci'nin eserini bu şekilde oluşturmasının sebebi ise hocası Molla Fenârî'ye olan itirazıdır. Çünkü Kâfiyeci'ye göre tefsir bir ilimdir ve ispatı da eserindeki yöntem ve metotla ortaya koyduğu açıklamalardır.

Son dönemde alanda yazılmış diğer eserlerden farklı bir anlayışla kaleme alınan Subhî Sâlih'in *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı, dikkate değer bir eserdir. Kur'ân tarihi, tefsir tarihi, Kur'ân ilimleri ve bazı Arap dili konularının ayrıntılı olarak ele alındığı bu eser, müfessir adayına bilmesi gereken ilimleri sunması açısından yeterli birikime/içeriğe sahiptir. Eseri değerli kılan bir diğer özelliği ise, içeriğinde müsteşriklerin iddialarına reddiye sunmayı ön planda tutmasıdır. Eser, müsteşriklerin iddialarını çürütme bağlamında bu alandaki ihtiyacı karşılar niteliktedir.

Kısaca üç farklı dönemde kaleme alınan bu eserlerin ortak özelliği, her biri kendi dönemindeki tartışmalarla bağlantılı olarak müellifin karşıt olduğu görüş/görüşlere bir tepki sonucunda ortaya konulmuştur. Muhâsibî, öncelikle Mu'tezilî'ye karşı bir tepki olarak eserini telif etmiş; Kâfiyeci, hocası Molla Fanârî'nin ilim anlayışına karşı bir reddiye ve dönemindeki tedvin anlayışından farklı bir bakış açısıyla eserini kaleme almış ve Subhî Sâlih de kendi dönemindeki tartışmaların ve yaşadığı çevrenin etkisiyle eserini Kur'ân'ın mevsûkiyetine hâlel getirmeme endişesi üzerine bina etmiş ve müsteşriklere karşı reddiyeyi ön planda tutmuştur.

Kaynakça

- 'Alâvene, Ahmed. *Zeylül-A'lâm*. Cidde: Dâru'l-Minâra, 1998.
- Abdulhamit, İrfan. *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*. çev. Saim Yeprem, İstanbul: Marifet, 1983.
- Ahmet Efendi. Taşköprülüzade, *Şakâik-i Nu'maniyye Tercümesi*, çev. Edirneli Mecdi Efendi. İstanbul: ts.
- Algül, Hüseyin. *İslâm Tarihi*. İstanbul: Gonca, 1986.
- Askalânî, İbn Hacer. *Tehzîbü't-tehzîb*. Hindistan: Derîetü'l-Meârifî'n-Nizâmîyye, 1957.
- Ba'lebekki, Münir. *Mu'cem-u a'lemi'l-mevrid*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1992.

- Bağdâdî, Abdulkâhir. *el-Fark beyne'l-firak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit. Beyrut: 1990.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyetu'l-ârifin esmau'l-müellifin ve eseru'l-musanifin*. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türası'l-'Arabî, 1951.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Tabakatu'l-müfessirin Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. Berlin: 1902.
- Brockelmann, Carl. *Supplement Bande*. Leiden: Brill, 1938.
- Bursalı Mehmet Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. haz. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Cemal, Bôkô. *Tercihât eş-Şeyh Subhî es-Salih fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Cezayir: Câmiat-ü Cezâyir, Külliyyetu'l-Ulumi'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Cenâbî, Ahmed Kasım Kesâr. *eş-Şeyh Şehîd Doktor Subhî Sâlih vucûduhu'l-lugavîyye*. Lübnan: Câmiatu'l-Cinân, 2006.
- Cezerî, İbnü'l-Esir. *el-Kâmil fi't-tarih*. thk. Abdullah el-Kâdi-Muhammed el-Dakkak. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Dayf, Şevki. *Tarihu'l-edebî'l-'Arabî*. Kahire: Dâru'l-Mearif, ts.
- Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as, *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Erginli, Zafer. "Muhâsibî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/13-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Fettûh, İsâ. "Üstâzî ed-Doktor Subhî Sâlih 1926-1986". *Mecelletu'l-mevkîfi'l-edebî* 434 (2007), 133-136.
- Gökbulut, Hasan. "Kâfiyecî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/154-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hâcî, Abdulaziz. "Subhî Sâlih ve Cuhûduhu fi 'ulûmi'l-Kur'ân min hilâli kitâbihi Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân". *et-Türâsu'l-'Arabî* 115 (2009), 17-44.
- Hançerlioğlu, Orhan. *İslâm İnançları Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Muhammed b. Ali. *Târîh-u Bağdat*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Subhî Sâlih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/452-453. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İbn 'Imâd, Abdü'l-Hayy b. Ahmed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Mahmut Arnavut. Beyrut: Dâr-u İbn Kesir, 1989.
- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran, 1971.
- Kâfiyecî, Muhyiddin. *et-Teysîr fi kavâidi 'ilmi't-tefsîr*. thk. İsmail Cerrahoğlu. Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1974.
- Kandemir, M.Yaşar. "Ahmet b. Nasr el-Huzâi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/110. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Köprülü, Fuad. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 1984.
- Kurzman, Charles. *Liberal Islam: A Sourcebook*. Oxford-New York: Oxford University Press, Londra, 1998.
- Kuşeyrî, Abdulkerim b. Hevâzin. *er-Risâletu'l-Kuşeyriye*. thk. Abdulhâlim Mahmud – Mahmud b. Eş-Şerif. Kahire: Daru's-Şa'b, ts.

- Kuvvetli, Hüseyin. "Mustalahu'l-Muhâsibî fi siyakı asrihî". *Havliyyetü fer'î'l-adabî'l-'Arabîyye* 1 (1981), 279-287.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy. *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Mahmud, Abdulhâlim. *Üstâzu's-sâirîn el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1992.
- Mer'aşli, Yusuf. *'Ikdu'l-cevâhir*. Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 2006.
- Mes'ûdî, Ebi'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcu'z-zeheb ve meâdini'l-cevher*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Molla Fenârî. *'Aynu'l-âyân Tefsîru sûrati'l-Fâtîha*. İstanbul: Dersâdet Rifat Bey Matbaası, H 1326.
- Muhâsibî, Hâris b. Esed. *el-Akl ve fehmi'l-Kur'ân*. thk. Hüseyin Kuvvetli. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1971.
- Muhâsibî, Hâris b. Esed. *Risâletü'l-müsterşidîn*. thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 1964.
- Özel, Ahmet. "Malik b. Enes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/506-513. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Özpilavcı, Ferruh. *Ebherî İsbâgü'ci ve Şerh*. İstanbul: Litera, 2017.
- Ramazan, Muhammed Hayr. *Tekmilat-ü Mu'cemi'l-Müellifin*. Beyrut: Dar-u İbn Hazm, 1997.
- Ramazan, Muhammed Hayr. *Tetimmetu'l-A'lâm li'z-Ziriklî*. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 2002.
- Sabbâğ, Ömer Sîrîn. "Kitab-u Mebâhis fi 'ulumî'l-Kuran li'd-Doktor Subhî Sâlih". *Mecelletu'l-Camiatu'l-Esmeriyye* 20/11 (2014), 15-44.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl Aybek. *Kitabu'l-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhasî'ş-Şerkiyye, 2009.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Şam: Matbaatu'l-Camiatu's-Suriyye, 1958.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman. *ed-Dav'u'l-lâmî li-ehli'l-karnî't-tâsi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Manzur et-Temimî. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya vd. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988.
- Seymen, Sâdik. *Cuhûdu'l-Kâfiyeci fi 'ulûmil'l-Kur'ân ve kavâidu't-tefsîr*. Ürdün: el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Seyyid, Fuad Salih. *Mevsûatü 'alemi'l-karnî'l-İsrîn fi'l-'alemeyni'l-'Arabî ve'l-İslâmî*. Beyrut: Mektebet-ü Hasenu'l-Asriyye, 2013.
- Sezgin, Fuad. *Geschichte des Arabischen Schrif*. Leiden: 1967-1984.
- Smith, Margaret. *An Early Mystic of Baghdad*. Londra: 1935.
- Sübkî, Tâcuddin Ebû Nasr Abdulvahhab. *Tabakâtü'ş-Şâfiyyeti'l-kubrâ*. thk. Abdulfettah Muhammed – Mahmud Muhammed et-Tanâhî. Kahire: Daru İhyai'l-Kütübî'l-'Arabî, ts.
- Sülemî, Muhammed b. el-Hüseyin. *Tabakâtu's-Sûfiyye*. thk. Ahmed eş-Şirbâsî. Kahire: Kitabu'ş-Şa'b, 1998.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Süyûtî, Celaleddin. *Buğyetü'l-vuât fi tabakâti'l-lugavîyyin ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *el-Bedru't-tali'*. Kahire: Dâru'l-Kitabî'l-İslâmî, ts.
- Şulul, Kasım. *Kâfiyeci'de Tarih Usûlü*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.

- Şurbecî, Muhammed Yusuf. *el-İmam Süyûti Vucuduhû fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Dımeşk: Dâru'l-Mektebe, 2001.
- Teftâzânî, Sadettin. *Tehzibu'l-mantık ve'l-keâm*. Mısır: Matbaatü's-Saade, 1912.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Üzüm, İlyas. "Kaderiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/64-65. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Ebû Duâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/430-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbasiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/49-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İber fi haberi men ğaber*. thk. Fuad Seyyid - Selahaddin el-Müneccid. Kuveyt: Vezâratü'l-İrşâd, 1960.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mizânu'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*. thk. Muhammed Muavviz – Ahmed Abdulmevcud. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.
The research was conducted by a single author.

*****

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

*****

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

*****

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed

*****